Inventarisatie Jongere Bouwkunst 1850 - 1940
Beschrijving gemeente Urk

INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	5
3 Infrastructuur	11
4 Nederzettingen	13
5 Bevolking	19
6 Middelen van bestaan	22
7 Sociale en culturele voorzieningen	28
8 Visueel ruimtelijke karakteristiek	30
9 Ontwikkeling 1850 - 1940	37
Bronnen	41

HET OVERSTICHT
Zwolle, april 1989.

1 Ligging, grenzen en omvang

De gemeente Urk maakt sinds 1 januari 1986 deel uit van de nieuwe provincie Flevoland. Voor die datum ressorteerde Urk achtereenvolgens onder drie verschillende bovengemeentelijke bestuursniveaus. Tot 1942 behoorde de gemeente tot de provincie Noord-Holland. Van 1 augustus 1942 tot 1 april 1950 ressorteerde zij onder de Dienst van de Zuiderzeewerken, maar werd in dit tijdvak voor de bevolkingsstatistiek gerekend nog te behoren tot de provincie Noord-Holland. Op 1 april 1950 stond het Openbaar Lichaam Noordoostpolder een door 63 personen bewoond gebied af aan de gemeente Urk die op die datum overging naar de provincie Overijssel.

Tot 1950 besloeg de gemeente Urk een oppervlakte van 84 hectare. Door de grenswijziging van 1950 werd de oppervlakte van het grondgebied van Urk uitgebreid met 100 ha. In 1963 kreeg de gemeente haar huidige omvang van 657 ha, waarvan 86 ha water breder dan 6 meter. **Kaart 1** geeft een overzicht van de uitbreidingen van de gemeente Urk als gevolg van grenswijzigingen.

Grenswijzigingen hebben zich ook vóór de aansluiting bij het vaste land voorgedaan, maar deze waren in tegenstelling tot die van 1950 het gevolg van invloeden van de natuur. In 1662 werd echter het eerste paalwerk ten behoeve van een zeewering aangelegd en dat betekende tot 1939 een einde aan grote vorm- en oppervlakteveranderingen van het eiland.

Kaart 1

UITBREIDINGEN VAN HET GRONDGEBIED VAN DE GEMEENTE URK ALS GEVOLG VAN GRENSWIJZIGINGEN.

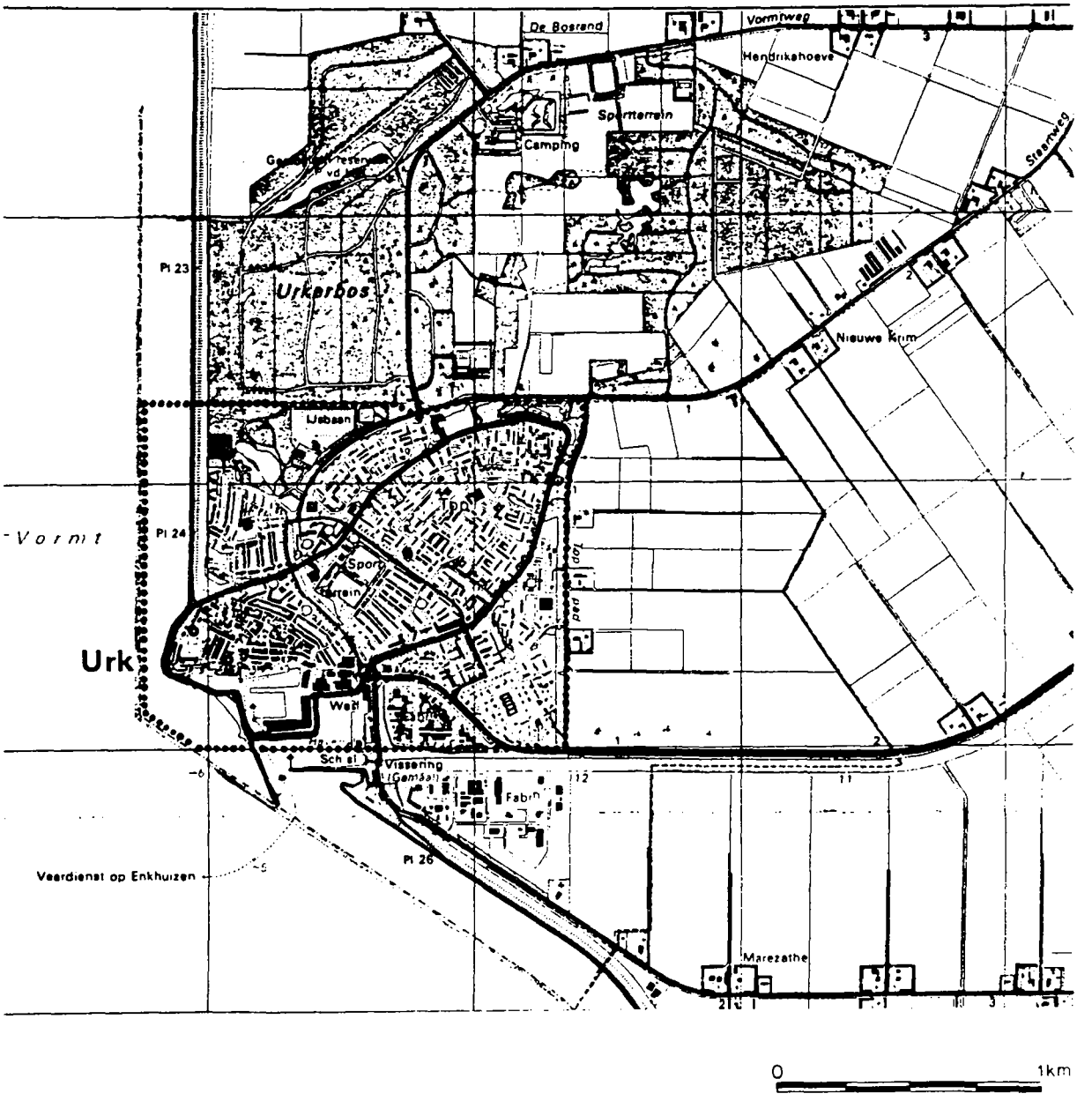

Grens van de gemeente Urk tot 1 april 1950

Grens van de gemeente Urk tussen 1 april 1950 en 1963

Huidige grens van de gemeente Urk

N

Bron: Topografische kaarten 1850, 1960 en 1987.

Sinds 1939 is Urk geen eiland meer, het vormt nu de zuidwestelijke punt van de Noordoostpolder. Het aantal inwoners van de gemeente Urk bedroeg per 1 januari 1989 12.728 personen, hetgeen neerkomt op een bevolkingsdichtheid van ruim 22 personen per ha land.

2 Landschappelijke structuur

2.1. Geologie

In de wordingsgeschiedenis van Urk kunnen de volgende acht fasen worden onderscheiden:

1. De glaciaal-pleistocene fase tussen 180.000 jaar en 130.000 jaar geleden. Het vooruitschuivende ijs uit de Riss-ijstijd (of het Salien) sedimenteerde voor het ijsfront een dik pakket zanden, zette daarop vervolgens een dikke laag kleiige grondmorenen af en modelleerde tenslotte deze keileem tot een bultig grondmorenenlandschap. Het Rode Klif van Gaasterland en de leemafzettingen bij Vollenhove maken onderdeel uit van dezelfde geomorfologische formaties.

2. De jong-pleistocene fase tussen 130.000 en 10.000 jaar geleden. In deze periode vond achtereenvolgens een stijging van de zeespiegel als gevolg van het afsmelten van het landijs plaats (Eemtransgressie) en een daling van de zeespiegel als gevolg van een nieuwe ijstijd (Wurmregressie). Verweerd materiaal van de keileemkoepel werd op de basis van het lage deel van het land afgezet.

3. De oud-holocene fase tussen 10.000 en 8.000 jaar geleden. Doordat de temperatuur steeg, kon zich vegetatie gaan vormen. Het grondmorenenlandschap van het eiland Urk werd bedekt met heide waardoor zich een podzolprofiel ontwikkelde. Dit is een bodemstructuur met een donkere bovenlaag waaruit de dingsstoffen verdwenen zijn door uitspoeling en die dieper in de bodem in een inspoelingslaag weer zijn afgezet. De chemische verwering en erosie van het materiaal van de keileemheuvel bleef doorgaan.

4. De periode van veengroei (het Atlanticum) tussen 8.000 en 5.000 jaar geleden. Op de keileembasis ontwikkelde zich in deze periode een laag veen.
5. Tijdens de periode van de veenafslag (het Subatlanticum), tussen 5.000 en 1.000 jaar geleden, vormden zich meren in het veenlandschap, die steeds groter werden. Door een nieuwe zeespiegelstijging, die omstreeks 300 jaar na Chr. inzette, kwam het Flevomeer in open verbinding te staan met de zee. De zo gevormde lagune werd Almere genoemd, de voorloper van de Zuiderzee. De zeespiegel bleef na 800 stijgen en overstroomde het eiland dat door de Romeinen Flevo-eiland genoemd werd. De twee hogere kernen van het morenenlandschap, Urk en Schokland werden zo gescheiden. Op het resterende veen zette het water vervolgens een dunne laag klei af.
6. In de brakwaterfase die omstreeks 1250 jaar na Chr. begon, hadden de inbraken van de Noordzee in het noordelijke waddengebied de aanvoer van grote hoeveelheden sediment in de zuidelijke kom van de Zuiderzee tot gevolg. De aantasting van de keileemheuvels begon. Door het water werden in noordoostelijke richting wallen opgeworpen waartussen zich kleiachtige zoet-, later brakwatersedimenten afzetten. In deze periode vond de eerste "aanleg" van het lage gedeelte van het eiland Urk plaats.
7. De mariene fase tussen 1250 en 1400 jaar na Chr. Doordat langzamerhand de verbinding met de noordelijke kom steeds wijder werd, nam de eb- en vloedwerking en daarmee de materiaalaanvoer toe. Dit duurde tot ongeveer 1400 waarna een periode van evenwicht begon. De afschuring van het grondmorenenlandschap ging voort waardoor de lagunewallen verstevigd werden. Het water bleef nog lang brak, zodat een afzetting van brakwaterklei binnen de lagune plaatsvond. In de omgeving van het eiland sloeg niet alleen veel keileem weg, maar spoelde ook veel zand weg. Het eiland werd kleiner. De lagunewallen werden door de stormen uit allerlei richtingen binnenwaarts verplaatst.
8. De fase van de zeeweringen. Nadat in 1662 het eerste beschermende paalwerk was aangebracht, brak een periode aan waarin de vorm van het eiland nauwelijks veranderde. Deze periode van behoud van de bestaande vorm duurde tot de opname van het eiland in de Noordoostpolder.

Rond 1850 had het eiland Urk een langwerpige vorm en strekte zich uit van het zuidwesten naar het noordoosten. De oppervlakte bedroeg toen volgens kadastrale opmetingen "80 bunders (= 80 ha.), 36 vierkante roeden (1 roede is één honderdste van een hectare) en 62 vierkante ellen, waaronder 74 bunders, 36 vierkante roeden en 44 vierkante ellen belastbaar land." Niet meegerekend was het na de aanleg van de haven in 1818 aangeslibde stuk grond tussen de vuurtoren en de haven. De oppervlakte van de aangeslibde grond besloeg 67 roeden en 50 vierkante ellen. Met uitzondering van de zuidzijde nabij de haven en langs een gedeelte van de oostkust werd het gehele eiland rond 1850 door paalwerk en een stenen glooiing omgeven om het zo tegen het geweld van de golven te

beschermen.

Urk bestond uit twee verschillende delen. Het kleinere, zuidwestelijke deel verhief zich hoog boven de zeespiegel, terwijl het grotere deel, het noordoostelijke, zeer vlak en laag gelegen was.

Het hooggelegen deel van het eiland (de Bult) maakte ongeveer een vijfde van het geheel uit. De westkust was het hoogst. Van daaruit daalde de bodem met een zachte helling noordoostwaarts naar het lager liggende gedeelte en in zuidoostelijke richting naar de havenzijde. Het hoogste punt van Urk bevond zich juist achter de hervormde kerk. De grond van het hooggelegen gedeelte werd als weiland gebruikt. Het lage gedeelte bestond uit hooilanden en was door een sloot van het hoge gedeelte afgescheiden. Langs de noordwestkust van het laagliggende gebied liep op ongeveer 25 meter afstand van het strand een zandrug die tijdens hevige stormen in het najaar van 1775 en 1776 door de zee was opgeworpen. Urk bezat toen aan die zijde weinig zeeweringen. De zandrug liep vooral aan de oostzijde met een zachte glooiing af. Hier werd de bodem geleidelijk vlakker en lager. Het middengedeelte van het vlakke en laaggelegen gebied bestond in 1840 nog uit moeras en was in 1790 zelfs nog diep genoeg om er op aal te vissen. Het moeras wordt op kaarten uit die tijd "het verdronken land" genoemd en besloeg een zesde deel van de oppervlakte van het eiland. Aan de noordoostpunt van de lage gronden van Urk bevond zich een smal aanhangsel dat alleen tijdens eb boven water lag en met de naam de Staart werd aangeduid. Deze uitloper is tussen 1911 en 1931 volledig verloren gegaan als gevolg van landafslag door de Zuiderzee.

In tegenstelling tot de natuurlijke landschapvormers ging in de periode na 1850 vooral de mens de vorm van het eiland bepalen. Het verdronken land werd omgevormd tot weidegrond en hooilanden en de grootte van het eiland werd gewijzigd door de aanleg van havens. De bebouwing op Urk is na 1850 structureel sterk veranderd en uitgebreid. Dit proces zette zich na de aansluiting van Urk bij de Noordoostpolder in 1940 in versneld tempo voort.

Door de gebiedsuitbreiding van 1950 is het voormalige eiland een integraal onderdeel van het grondgebied van de nieuwe gemeente Urk geworden. In landschappelijk opzicht heeft het oude Urk haar eigen identiteit verloren. Aanvankelijk was het eiland Urk nog een groene oase in het pas drooggemalen en in ontginning gebrachte overige deel van de nieuwe gemeente, maar reeds in 1960 was het hele grondgebied van Urk buiten de bebouwde kom als weiland en in het noorden als bos in gebruik. Alleen het verkavelingspatroon verried nog een tiental jaren de ligging van het voormalige eiland. Nu wordt op veel plaatsen de oude eilandgrens gemarkeerd door de opnieuw aangebrachte houten zeewering.

Van 1945 tot 1974 was de Urker zandafgraving een belangrijk landschapsvormend element. In het

zuidoosten van de gemeente Urk, ten noorden van de Urkervaart, ontstond als gevolg van de afgraving van het zogenoemde Urkzand een water-rietlandschap. De ontstane plassen zijn na 1974 gedicht. Tegenwoordig bestaat het gebied van de voormalige Urker zandafgravingen uit drassig grasland.

2.2. Bodemgesteldheid en landschap.
Natuurlijke en vooral menselijke factoren hebben het huidige fysieke landschap van Urk bepaald. Ruwweg kan men de gemeente Urk met betrekking tot de te onderscheiden landschappen onderverdelen in vier kwadranten van ongeveer gelijke grootte.

Het grootste, zuidwestelijke, kwadrant bestaat voor bijna honderd procent uit bebouwd gebied, waarvan verreweg het grootste gedeelte op een veenbodem met zandige bovenlaag ligt. Het oudste deel van de bebouwde kom ligt op een heuvel van keileem. Ook ten noorden van de oude kern bevindt zich keileem in de bodem.

In het tweede, noordwestelijke, kwadrant ligt het Urkerbos. Dit bos is aangelegd op een oude kleibodem en bestaat uit gestuwde, overwegend kalkloze poldervaaggronden. Deze gronden bestaan uit klei en zavel (klei vermengd met zand) en zijn vooral geschikt voor grasland: in mindere mate voor bouwland.

Het noordoostelijke kwadrant beslaat een gebied met twee soorten grondgebruik. Het westelijke deel wordt hoofdzakelijk gebruikt als weidegrond, het oostelijke deel voor bosbouw. De weidegronden en een klein deel van het Urkerbos liggen op veengronden die bestaan uit venige, drassige zandgronden met een mineraal bovendek, de zogenaamde meerveengronden. Het bos ligt op kalkrijke zandgronden die in principe ook voor akker- en weidebouw goed te gebruiken zijn.

Het laatste kwadrant bestaat hoofdzakelijk uit weidegronden met een in de laatste jaren toenemend aandeel akkerbouwgronden. Het westelijke deel van dit kwadrant, vooral ten westen van het Toppad, is volgebouwd met woningen en de daarbij behorende voorzieningen. Het overige deel bestaat uit dezelfde zandgronden als in kwadrant drie. Alleen in de uiterste zuidoosthoek van kwadrant vier komen zeekleigronden voor. Deze kalkrijke poldervaaggronden zijn, mits goed ontwaterd, zeer geschikt voor bouwland. Poldervaaggronden zijn jonge bodems waarin zich nog geen duidelijk bodemprofiel heeft ontwikkeld. Een gegeneraliseerd overzicht van de belangrijkste geologische formaties en bodemsoorten geeft **kaart 2**.

2.3. Bodembeheer en ontginningen.
In 1832 was het verdronken land in het lage gedeelte van het eiland nog een moeras van "12 bunders en 40 vierkante roeden" (12,4 ha). Tien jaar later begon men met de drooglegging van het gebied door de aanleg van een afwateringskanaal en een pompwatermolentje. Negen jaar later oogstte men er het eerste hooi. Verdere ontginningen hebben op Urk niet plaatsgevonden.

Kaart 2

BODEMGESTELDHEID EN GEOLOGIE

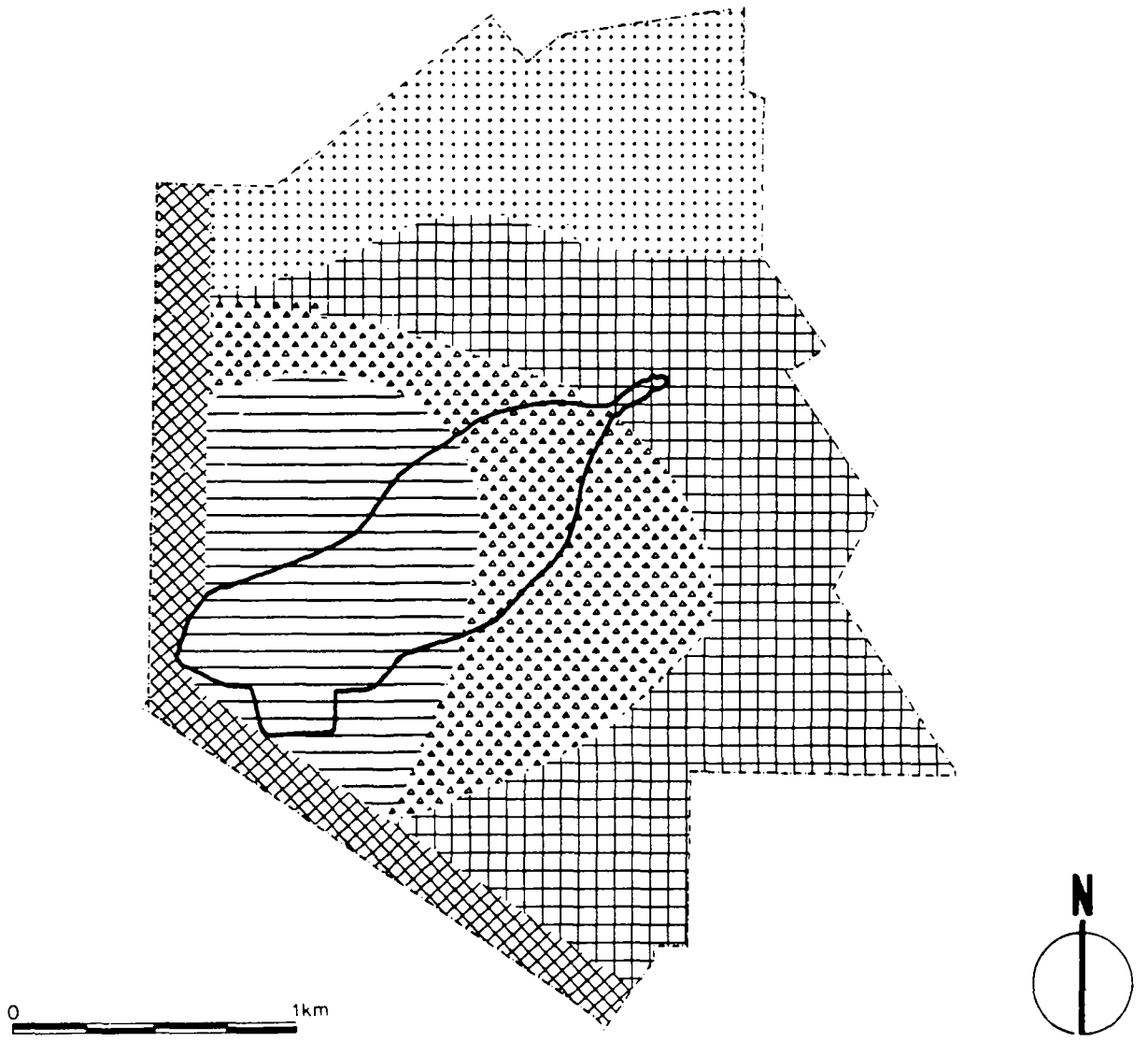

Gestuwde afzettingen bestaande uit keileem.
Jongere kleien en zanden op veen.
Jongere kleien en zanden op veen op oudere klei- en zandgronden.
Jongere kleien en zanden op oudere klei- en zandformaties.
Water.
Grens van het voormalige eiland Urk.

Bron: Atlas van Nederland, Deel 13: Geologie, p. 20 en p. 21.

Alle weide-, akkerbouw- en bosgronden die na 1950 bij de gemeente Urk zijn gevoegd, zijn ontstaan door ontginning van de drooggemaakte Zuiderzeebodem.

2.4. Waterbeheersing

Tot het einde van de zeventiende eeuw waren de waterstaatkundige activiteiten van de Urker bevolking bijna uitsluitend gericht op het buiten de dijk houden van het zeewater. Op het eiland diende een sloot ter afscheiding van de hooggelegen gemeenteweiden en de laaggelegen hooilanden. Tot 1842 werd het verdronken land door een duiker aan de zuidkant van het betreffende gebied zo goed mogelijk drooggehouden. Later zijn, ten behoeve van de ontwatering en ontginning van het verdronken land, meerdere sloten, geulen en een pompwatermolen aangelegd. Tegen het buitenwater heeft men zich vanaf de zeventiende eeuw teweergesteld door het eiland te omringen zeeweringen.

Aanvankelijk zorgden de bewoners van Urk zelf voor de waterstaatkundige werken, maar de zorg daarvoor werd in 1660 overgedragen aan de stad Amsterdam die het eiland Urk in dat jaar kocht, omdat Urk een belangrijk navigatiepunt in de Zuiderzee was. In de Franse tijd werd Urk een zelfstandige gemeente en trok Rijkswaterstaat de zorg voor het eiland naar zich toe.

Na de inpoldering van de Noordoostpolder is Urk in waterstaatkundig opzicht een integraal deel uit gaan maken van het waterbeheersingssysteem van de gehele polder en ressorteerde onder de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (R.IJ.P.). Tegenwoordig behoort Urk tot het waterschap Noordoostpolder.

Het eiland Urk wordt vanaf 1939 aan de IJsselmeerzijde beschermd door twee dijken: de Westermeerdijk en de Zuidermeerdijk.

3 Infrastructuur

Verkeersinfrastructurele voorzieningen waren tot de aanleg van de eerste haven niet op het eiland aanwezig. De eerste haven is in 1818 aangelegd aan de zuidzijde van het bewoonde hoge gedeelte. Het opvallende aan de haven was dat de afsluiting aan de oostkant aanvankelijk ontbrak. Een plan om de haven aan de oostzijde aan te leggen is nooit gerealiseerd.
Van 1877 tot 1898 is voor de structuurbepaling van de haven en andere infrastructurele voorzieningen in de bebouwde kom van Urk de havenmeester R. de Boer van der Ley zeer belangrijk belang geweest. Op zijn voorstel werd de oude haven van 1818 en de nieuwe, die in 1856 gegraven was, uitgediept. Bovendien werd de laatste nog enige meters naar het westen verlengd, zodat daar een derde scheepstimmerwerf kon worden aangelegd. Mede als gevolg van de bemoeienis van de havenmeester verzochten enige honderden vissers van elders in 1895 de regering een derde havenkom aan te leggen. De gevraagde buitenhaven werd in 1903 aangelegd en in 1936 uitgebreid met een grote werkhaven voor de Zuiderzeewerken. De genoemde uitbreidingen van de haven in 1856 en in 1903 waren vormden een uitvloeisel van de komst van veel extra schepen uit andere vissersplaatsen. De toename van het aantal schepen rond 1900 was een rechtstreeks gevolg van het instellen van een vismijn in Urk. Ter indicatie: in het topjaar 1850 deden in totaal 964 vissersschepen het eiland aan, de eigen vissersvloot bestond toen uit 130 vaartuigen.

De Boer van der Ley ijverde ook

voor de bestrating van de aanwezige dorpswegen en voor het bouwen van huizen in een vaste orde en voor een betere afvoer van vuil water. In 1913 werd daarom het rioleringstelsel aangelegd. Ook begon men met de bestrating van dijken en kaden. Tussen 1875 en 1911 werd de gebrekkig functionerende watermolen vervangen door een duiker.

Op het eiland Urk zijn nooit spoor- en waterwegen aangelegd; de bestaande wegen hadden slechts een lokale functie. Het verkeer tussen Urk en de vaste wal, voornamelijk Kampen, werd aanvankelijk verzorgd door postschuiten. Tot omstreeks 1860 ging de postschuit eenmaal per week naar Kampen en keerde de volgende dag terug. Hier kwam verbetering in, toen de retourfrequentie tweemaal en in 1870 zelfs driemaal per week werd. Enkele jaren later kwam er een tweede postschuit bij en kon de Urker bevolking elke dag heen en terug naar en van Kampen.

Als de zee met ijs bedekt was, werd het verkeer met de vaste wal verzorgd door een ijsloper van de ijslopersvereniging. De ijsloper was een roeiboot op sledeijzers waarmee men over en tussen de schotsen door naar Kampen kon glijden c.q. roeien om daar levensmiddelen te kopen. De kerk van Schokland diende soms als overnachtingsadres.

Het isolement van Urk brokkelde verder af toen het stoomschip "Minister Havelaar" van de Kamper Stoombootmaatschappij op 1 april 1890 in de vaart werd genomen. Het verkeer tussen Urk en Kampen kon daardoor wat langer doorgang vinden.

In 1914 werd op Urk de 'Eerste Urker Stoombootmaatschappij Urks Belang' opgericht. Deze onderneming bracht op 15 mei 1915 het stoomschip 'Eiland Urk' in de vaart. De rijkssubsidie en het postvervoer kwamen toen aan de Urker Stoomboot Maatschappij en meerdere boten werden in de vaart gelegd, ook voor de nieuwe route Urk-Elburg.

Met de K.L.M. sloot de Urker Stoombootmaatschappij in 1934 een overeenkomst, waarbij De K.L.M. zich verplichtte Urk via een luchtbrug van post en goederen te voorzien, in tijden wanneer de scheepvaart tussen Urk en het vasteland niet mogelijk was.

Toen Urk een deel van de Noordoostpolder werd, kreeg het vroegere eiland ook wegverbindingen met de rest van Nederland. De belangrijkste zijn de Urkerweg en de Domineesweg. Tevens lopen er wegen van en naar Urk over de Westermeerdijk en de Zuidermeerdijk.

In 1942 kwam Urk aan de monding van de in dat jaar gereedgekomen Urkervaart te liggen. Deze waterweg is bevaarbaar voor schepen tot driehonderd ton en verbindt Urk rechtstreeks met Emmeloord waar de Urkervaart zich splitst in de Lemstervaart en de Zwolse Vaart. De Urkervaart mondt in de werkhaven van Urk uit via een sluis. Bij deze sluis bevindt zich ook het gemaal "Vissering" dat samen met de gemalen bij Kraggenburg en Lemmer zorg draagt voor de regulatie van het waterpeil in de Noordoostpolder.

4 Nederzettingen

4.1. Ruimtelijke ontwikkeling en functies

Rond 800 was het eiland waarop het dorp Urk ontstond aanzienlijk groter dan in de zeventiende en achttiende eeuw. Rondom de keileemheuvel van dat grote eiland "Flevo", (de Bult genaamd), bevond zich een uitgestrekt laagland, het alluviale gedeelte. **Kaart 3** toont de grootte van het eiland Flevo en de ligging ervan in Nederland omstreeks 800 en in 1850.

De nederzettingen op het eiland (onder andere "Nagele, Marcnesse, Ruthne en Emmelwerth") waren in het laagland gesitueerd. Ten westen van de keileemheuvel, die thans naar het westen en zuiden vrij steil is en in de tiende eeuw in die richtingen veel breder was, lag het dorp Espel of Espelbergh. Dit moet een tamelijk belangrijke plaats geweest zijn, gezien het feit dat de kapel al vóór 1309 de rechten van een parochiekerk kreeg. De kapel kreeg zelfs voor 1309 de rechten van de parochiekerk. Tijdens de stormvloed van 1570 werd een gedeelte van het eiland afgeslagen, juist het gedeelte waarop onder andere de kerk stond. Een nieuwe kerk werd gebouwd iets ten zuidoosten van Espele. De zee dwong de bewoners van Espelo hun dorp geleidelijk naar het oosten, naar een plaats hoger op de keileemheuvel, te verplaatsen. Espele kan daarom beschouwd worden als de oorsprong van het huidige dorp Urk, waarvan het huidige oude gedeelte omstreeks 1786 ontstond iets ten oosten van de in dat jaar gebouwde Nederlandse hervormde kerk.

Kaart 3

GROOTTE VAN HET EILAND FLEVO/URK OMSTREEKS 800 EN IN 1850, EN LIGGING ERVAN IN NEDERLAND.

------ Grenzen van het eiland Flevo omstreeks 800 na Chr.

-------- Grenzen van het eiland in 1850

■ Keileemheuvel

Bron: Atlas van Nederland, deel 2: Bewoningsgeschiedenis, p. 7.

De naam Urk wordt voor het eerst vermeld in een oorkonde uit 966 waarin keizer Otto I "de helft van een zeker eiland in het Almere, dat Urck heet", schenkt aan het klooster St. Pantaleon te Keulen. Daarvoor en daarna speelden nog twee andere kloosters een belangrijke rol in de geschiedenis van Urk. In het jaar 838 moest de kerk contributie betalen aan het Sint- Odulphusklooster te Stavoren en in 976 werd het deel van Urk, dat nog niet aan het klooster in Keulen geschonken was, aan het Sint- Vituskloosterte Elten gegeven.

De zee zette haar aanvallen op het eiland voort. De in 1617 gebouwde vuurboet moest als gevolg van landafslag aan de westkant in 1649 verplaatst worden. Inmiddels bestond de bebouwde omgeving uit een brandende vuurboet, een kerk, drieëntwintig huizen en twee waterputten.

De bevolking van Urk groeide snel. Het gevolg was dat het aantal huizen toenam van ongeveer vijftig in 1720 tot ongeveer honderd in 1789. In die tijd was een taanderij gevestigd in het gebied van de Heerenkamp, in het zuidoosten van het hoge deel van het eiland.

Tussen 1789 en 1804 is het dorp Urk weinig veranderd. Het aantal huizen groeide niet, er verdween zelfs een huis, evenals de noodkerk uit 1783. Vlakbij het taanhuis en de haven verrezen twee nieuwe gebouwen. Eén daarvan was het magazijn van het Rijkswerk ter Verbetering van de Bedijking van het eiland Urk. Na deze periode van stagnatie in de uitbreiding van de bebouwing brak weer een periode van snelle groei aan. In 1848 bedroeg het aantal huizen al 200, het aantal inwoners 1.150. Vijf jaar later was het aantal inwoners opgelopen tot 1.232. Als gevolg van deze snelle bevolkingsgroei vond onder meer woningbouw plaats op de gemeenteweiden.

In 1856 bestond het dorp uit huizen, die in een grillig patroon over het hoge gedeelte van het eiland verspreid lagen. De huizen van voor 1800 vormden hierop een uitzondering, zij waren in enkele afzonderlijke rijen of blokken naast elkaar gebouwd. De tussen-, voor- en achterruimten waren met gras begroeid en dienden als graasgebied voor het loslopende vee. De overige gebouwen op het eiland waren de taanderij, het magazijn, twee kerken en de vuurtoren. De vuurtoren, die ten tijde van de schouten (1718-1811) een vierkante vorm had, was in 1837 herbouwd in een ronde vorm en tevens voorzien van een draailicht dat op olie brandde.

De een sterke bevolkingsgroei had tussen 1856 en 1865 opnieuw een forse uitbreiding van de bebouwing tot gevolg, vooral langs de oude (oostelijke) en nieuwe (westelijke) havenkom waar de huizen zich aaneen begonnen te rijen. Tegenover de havenmond was een scheepshelling met drie bedden, naast het magazijn en de rijkskeet één met zes bedden aangelegd. Bij de kerk van de Afgescheidenen had men een school met vier klassen gebouwd. Opvallende elementen in de bebouwingsuitbreiding in de periode 1856-1865 vormde een

aantal Schokker huisjes. Schokland werd bij Koninklijk Besluit van 4 juli 1859 ontruimd. De gemeente Schokland was reeds in december 1858 opgeheven. De Schokkers namen hun huizen mee en herbouwden die op Urk, in Brunnepe en Vollenhove. Ook gingen enkele bewoners van Schokland naar Kampen (Schokkerbuurt), Volendam en Marken.

In de periode van 1865 tot 1914 was de bebouwing in het dorp dusdanig toegenomen, dat de gemeenteweide op de Bult in 1914 al grotendeels was volgebouwd. Er was ook een nieuwe haven bijgekomen en aan de oudere oostelijke en westelijke havenkommen was het aantal scheepswerfjes uitgebreid tot drie. Vooral langs de havens had zich een opvallende verdichting van de bebouwing voorgedaan. Kenmerkend voor de huizen, die tussen 1865 en 1914 zijn gebouwd, was de grote diversiteit aan bouwstijlen. Vlakbij de vuurtoren werd een nieuwe school gebouwd en ten oosten van de kerk van de Afgescheidenen, op de plaats van de oude school, een gemeentehuis, ontworpen door de rijksarchitect J.F.L. Frowein. De vuurtoren onderging in de periode 1865-1914 een nieuwe gedaanteverwisseling. Omdat de lichtuitstraling naar het oosten door het hoge dak van de tegenwoordige Bethelkerk werd belemmerd, werd de toren vijf meter verhoogd. Deze ingrijpende verbouwing vond plaats in 1899. Voor veiliger scheepvaart werd de bebakening van de haven van Urk in 1906 uitgebreid met een mistklok en havenlichten. In 1911 werd de visafslag van Urk, opgericht in 1904, ondergebracht in een nieuw gebouw en voorzien van een elektrisch mijntoestel, het eerste in Nederland.

De periode 1914-1931 gaf opnieuw een flinke toename van de bebouwing te zien. In deze periode concentreerde de huizenbouw zich in het gebied rond de vuurtoren en in een nieuwe rij ten noordoosten van de reeds in 1914 bestaande bebouwing. De oostelijke grens van de bebouwde kom schoof daardoor op tot aan de dijk rondom het lage gedeelte van het eiland. Aan het einde van deze periode werden als gevolg van een overvloedige en financieel gunstige ansjovisvangst in 1929 op Urk opvallend veel woningen met een relatief dure mansardekap gebouwd.

Tussen 1914 en 1931 werden twee belangrijke bouwwerken neergezet of aangepast. Het eerste, het post-, telefoon- en telegraafkantoor van Urk, werd ten oosten van het gemeentehuis gebouwd, het tweede was een fabriek. De grote barak tussen het kerkje aan de zee en de vuurtoren, rond 1914 gebouwd als interneringskamp, werd in het midden van de jaren twintig gesloopt. Ook de watermolen werd, na de inpoldering, opgeruimd. De oude visafslaggebouwen zijn recentelijk afgebroken. Tot de Tweede Wereldoorlog bleef Urk arm aan grote en publieke gebouwen.

De periode 1931-1940 werd wat betreft de verandering c.q. vermeerdering van de bebouwing gekenmerkt door een zeer geringe activiteit. In 1932 was het hoge gedeelte van het eiland vol. In de bebouwde kom bedroeg de woningdichtheid honderd woningen

per hectare. Tot die tijd was in de bebouwde kom zonder enige planmatige opzet gebouwd en aan deze ontwikkeling dankt Urk het bijzondere karakter van de oude dorpskern. Voor de inpoldering van de Noordoostpolder bestond de nederzetting uit een wirwar van straatjes en stegen tussen de dicht opeengebouwde woningen. Vanwege hun karakteristieke bouw zijn sinds 1961 in totaal 28 gebouwen (waaronder veel visserswoningen en de Nederlands hervormde kerk uit 1786) op de Rijksmonumentenlijst geplaatst. Een aantal visserswoningen is afgebroken. Enkele daarvan zijn in het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen weer opgebouwd. **Kaart 4** toont de ruimtelijke ontwikkeling van het eiland Urk tussen 1850 en 1931.

Na de Tweede Wereldoorlog breidde de nederzetting Urk zich in hoog tempo uit met hoofdzakelijk woningen en in mindere mate met havenfaciliteiten en fabrieken. De bebouwde kom bedekt thans het hele voormalige eiland, maar heeft zich ook daarbuiten sterk uitgebreid. Tegenwoordig is ruim een kwart van het grondgebied van de gemeente Urk bebouwd. Per 1 januari 1989 bedroeg de totale woningvoorraad 3.482 eenheden. De woningdichtheid bedroeg op die datum 6 woningen per ha.

Urk vervult tegenwoordig in de eerste plaats een functie als tussenstation in de aanvoer en verdere distributie van zeevis. Daarnaast biedt het vissersdorp onderdak aan een aantal sterk met de visserij verbonden industrieën en heeft het een verzorgende functie op het gebied van sociale, economische en culturele voorzieningen, die hoofdzakelijk zijn afgestemd op de lokale bevolking.

4.2. De structuur van de nederzetting Urk

Tot 1940 kon het oude vissersdorp worden getypeerd als een zogenaamd "Haufendorf". Ondanks de grote uitbreiding van de bebouwing is de oude nederzetting op de Bult is nog zeer goed te herkennen. Zij onderscheidt zich onder andere duidelijk van de overige bebouwde gebieden door een veel hogere bebouwingsdichtheid. Ook het stratenpatroon in het oude dorp wijkt door zijn grillige vorm en breedte van de straten sterk af van de situatie in de nieuwe wijken. De uitbreidingen die na 1940 zijn uitgevoerd, worden gedeeltelijk ontsloten door kleine doorgaande verbindingen en verder door lokale wegen waarvan De Noord en de Pyramideweg de belangrijkste zijn. Deze verraden in de bebouwde kom duidelijk de vorm van het vroegere eiland, daar ze op de oude dijken zijn aangelegd. Verder wordt het nieuwe gebied doorsneden door een watertje dat de oude kern van de nieuwe dorpsuitbreiding scheidt. Dit watertje is een verbreding van de sloot die vroeger de hooilanden scheidde van de dorpsweide.

Kaart 4

RUIMTELIJKE ONTWIKKELING VAN HET EILAND URK TUSSEN 1850 EN 1940

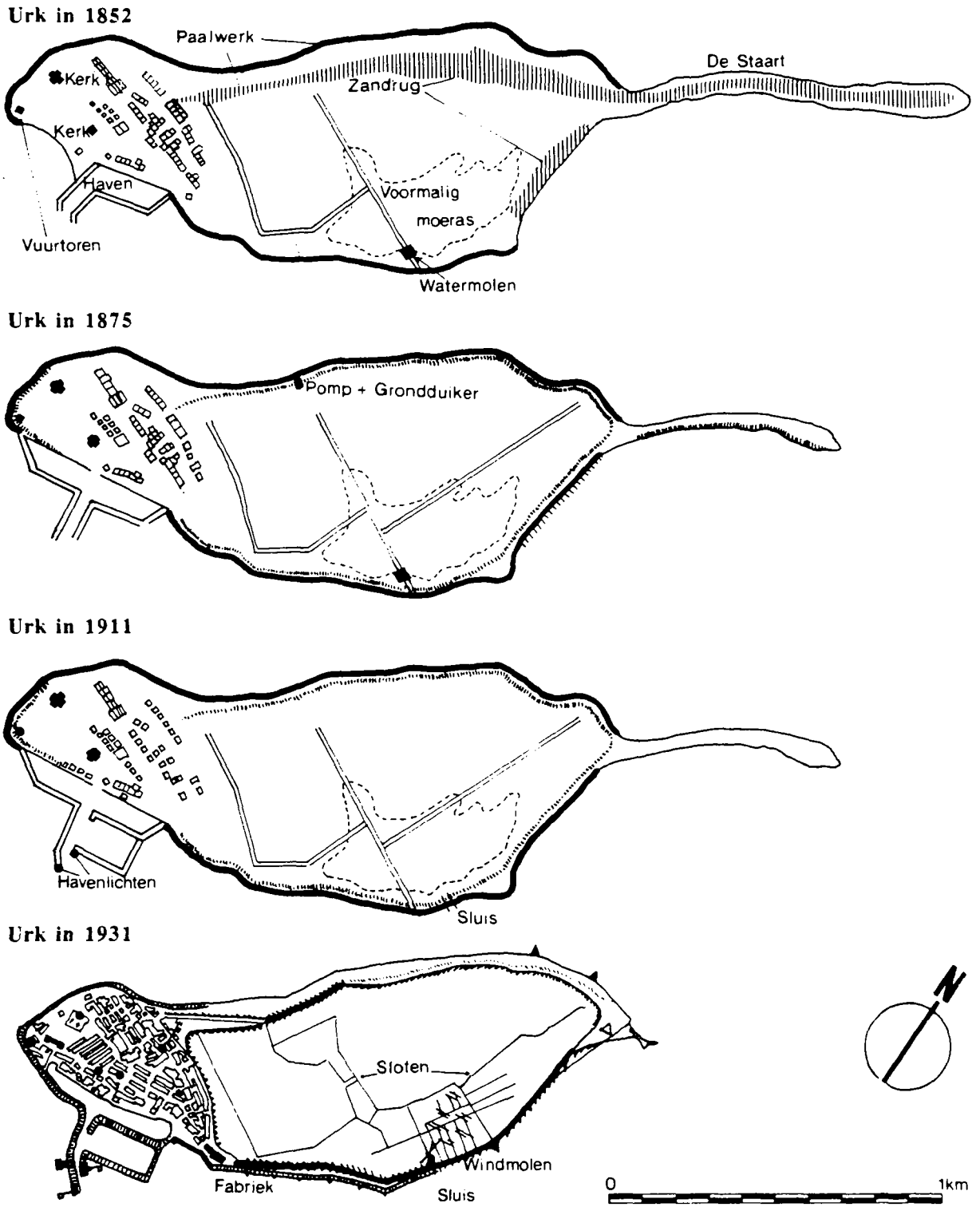

Bron: P. Harting, 1853, p. 76 en Topografische kaarten uit 1875, 1911 en 1933.

5 Bevolking

5.1. Loop van de bevolking
In het begin van 1637 telde Urk 300 inwoners, maar dit aantal liep in de loop van dat jaar ten gevolge van een besmetteljke ziekte terug tot 151. Tussen 1637 en 1850 nam de bevolking toe van 151 tot 1.205. Dat betekende dat in een tijdsbestek van twee eeuwen het bevolkingsaantal achtmaal zo groot werd. Van 1850 tot 1940 groeide de bevolking met 2.795 zielen. Respectievelijk had de gemeente Urk in de jaren 1876, 1900, 1921 en 1939 2.000, 2.764, 3.000 en 4.000 inwoners.

In tegenstelling tot de periode na de aansluiting van het eiland Urk bij de Noordoostpolder hebben immigratie en emigratie voor 1942 op het eiland Urk nooit een grote rol gespeeld en moet de groei van de bevolking in die periode voornamelijk worden toegeschreven aan een natuurlijke bevolkingsaanwas.

De immigrantengroep bestond hoofdzakelijk uit mensen die de belangrijkste functies vervulden op het gebied van de geestelijke verzorging en ambachten.

De emigratie, die wel degelijk plaatsvond, had grotendeels een tijdelijk karakter. De periode van een over het algemeen snelle aanwas van de bevolking tussen 1830 en 1938 werd onderbroken door een periode van geringere groei tussen 1889 en 1910. De bevolking van Urk was te sterk toegenomen ten opzichte van de groei van de bestaansmiddelen. Dientengevolge vond tussen 1889 en 1910 een aanzienlijke, tijdelijke emigratie naar elders plaats. Na 1910 nam de emigratie enigszins af. De

emigranten behoorden zowel tot het mannelijk als het vrouwelijk geslacht. Veel meisjes gingen tussen hun vijftiende en dertigste levensjaar als dienstmeid naar de vaste wal. Aanvankelijk was de trek vooral gericht op de plattelandsstreken tussen Enkhuizen, Medemblik, Hoorn en Alkmaar, maar na 1930, als gevolg van hogere lonen, vooral naar Amsterdam.

Toen het na de Eerste Wereldoorlog slecht ging in de visserij en juist in de industrie hoge lonen werden betaald, trokken de jongens die in de visserij geen werk konden vinden voornamelijk naar de Zaanstreek. Een aantal Urker gezinnen heeft zich daar blijvend gevestigd. Naast de voornamelijk tijdelijke trek naar de Zaanstreek was er ook een aanzienlijke migratie naar Enschede en Leerdam. In visserijplaatsen, zoals Den Helder, werden Urker kolonies gevestigd. Vele emigranten keerden in 1930 uit de industriecentra terug naar Urk. Zij namen het werk in de visserij weer op. In **tabel 1** is een overzicht gegeven van de bevolkingsontwikkeling op het eiland Urk tussen 1850 en 1940.

5.2. De ruimtelijke spreiding

Tot 1940 was de bevolking voor 100% geconcentreerd in het dorp op de Bult. Nu woont tenminste 99% van de Urker bevolking in de bebouwde kom. De rest woont verspreid in het buitengebied.

Tabel 1

BEVOLKINGSONTWIKKELING VAN DE GEMEENTE URK TUSSEN 1850 EN 1940. (INDEX: 1850 = 100).

Jaar[1)]	Aantal[2)]	Index	Jaar	Aantal	Index
1850	1.205	100	1899	2.778	231
1866	1.567	130	1900	2.773	230
1867	1.618	134	1901	2.761	229
1868	1.604	133	1902	2.776	230
1871	1.719	143	1903	2.711	225
1872	1.715	142	1904	2.719	226
1873	1.761	146	1905	2.796	232
1874	1.803	150	1906	2.651	220
1875	1.874	156	1907	2.662	221
1876	1.930	160	1908	2.645	220
1877	1.992	165	1909	2.632	218
1878	2.053	170	1910	2.716	225
1879	2.118	176	1912	2.721	226
1880	2.130	177	1913	2.759	230
1881	2.181	181	1914	2.820	234
1882	2.249	187	1915	2.859	237
1883	2.304	191	1916	2.949	245
1884	2.382	198	1917	3.076	255
1885	2.493	207	1918	3.145	261
1886	2.557	212	1919	3.065	254
1887	2.549	212	1920	3.021	251
1888	2.554	212	1921	3.066	254
1889	2.605	216	1922	3.095	257
1890	2.672	222	1923	3.075	255
1891	2.773	230	1924	3.065	254
1892	2.742	228	1926	3.122	260
1893	2.750	228	1927	3.156	262
1894	2.800	232	1929	3.181	264
1895	2.728	226	1930	3.216	267
1896	2.660	221	1939	4.000	332

1) De gemeenteverslagen over de jaren 1851 t/m 1865, 1869, 1870, 1897, 1898, 1911, 1925, 1928, 1931 t/m 1938 en 1940 ontbreken.

2) Cijfers per 31 december.

Bron: Gemeenteverslagen van de gemeente Urk.

6 Middelen van bestaan

6.1. Landbouw

In het begin van zeventiende eeuw behoorden niet alleen de akkerbouw, de veeteelt en de visserij, maar ook de opbrengsten van op het strand aangespoelde of uit zee opgepikte goederen tot de middelen van bestaan van de eilandbevolking.

De akkerbouw die op de hellingen van de Bult werd uitgeoefend en in mindere mate in het laaggelegen deel van het eiland (de veldnaam "De Akkers" in het westelijke deel ervan mag daarvoor een aanwijzing zijn) leverde in het begin van de zeventiende eeuw onder andere nog hennep en klaver op. Echter, naarmate de zeespiegel steeg en de zee steeds meer van de keileemheuvel afknabbelde, nam het areaal bouwland op de Bult af en werden de akkers in het lage gedeelte van het eiland steeds minder geschikt voor akkerbouw. Door de stijgende grondwaterspiegel werd bouwland grasland en grasland hooiland.

Ook de uitbreiding van de woningbouw deed het oppervlak bouwland afnemen. Het gevolg van een en ander was dat vanaf ongeveer 1650 akkerbouwproducten ingevoerd moesten worden, vooral vanuit Kampen. Het bouwland is op den duur geheel verdwenen. Aanvankelijk kon uitbreiding van de veeteelt nog soelaas bieden, maar langzamerhand werd ook deze tak van landbouw steeds minder belangrijk. In toenemende mate werd de bevolking van Urk genoodzaakt over te schakelen van landbouw op visserij.

6.2. Visserij

In het begin van de zestiende eeuw

wordt Urk in de stukken, die betrekking hebben op een visserijconflict tussen Hollandse en Overijsselse vissers uit die tijd, nergens als vissersplaats vermeld. Het is mogelijk dat de bevolking omstreeks die tijd nog niet haar hoofdmiddel van bestaan in de visserij gevonden had. In 1665 vond de bevolking, die toen uit 297 zielen bestond, echter wèl haar hoofdbestaansmiddel in de visserij.

Nauw verbonden met de visserij was het tanen van de netten en zeilen. Urk had hiervoor meerdere gebouwen. Op een kaart van Schilling (1789) staat dichtbij de opscheepsteiger al zo'n taanderij aangegeven. In 1877 bouwde Evert Hakvoort een taanderij bij de westelijke havenkom (Wijk 1 nr. 16). Tegenwoordig is het een garage. De gebroeders Snijder (zeilmakers) hadden meer naar het oosten op dezelfde helling van de keileemhoogte hun taanderij. De oudste taanderij is er niet meer, de andere worden niet meer als zodanig gebruikt.

In de tweede helft van de achttiende eeuw visten de Urkers met ongeveer vijfenveertig schuiten op de Zuiderzee en op de Noordzee. In 1800 was de Zuiderzeevisserij geen hoofdzaak meer en werd er met zestig grote en tien kleine vaartuigen voornamelijk op de Noordzee gevist.

Omstreeks 1850 was de bevolking gegroeid tot ongeveer 1300 zielen, terwijl de vloot was toegenomen tot 120 schepen. De toestand in de visserij zag er echter verre van rooskleurig uit. 's Winters en in tijden van slechte vangsten moest een deel van de bevolking door de provincie onderhouden worden. Vooral tussen 1850 en 1886 waren de vangsten zeer slecht, maar ook in de jaren daarna maakten de gemeenteverslagen regelmatig melding van schrale vangsten. Het jaar 1890 bracht voor korte tijd enige verbetering voor de Urker bevolking, daarna ging het met de Zuiderzeevisserij weer slechter. Steeds meer werden de Urker vissers gedwongen met eigen schepen op de Noordzee te gaan vissen of als scheepsjongen te gaan werken op de grote loggers en trawlers van Maassluis, Vlaardingen en Katwijk.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden in de kustvisserij grote vangstopbrengsten behaald. Terwijl Volendam en Enkhuizen zich van de Noordzee terugtrokken, stelden de inkomsten uit de kustvisserij de Urkers in staat hun vloot te vernieuwen en te motoriseren en zo het hoofd boven water te houden.

Urk bleef een dorp van vissers, ook toen na de afsluiting van het IJsselmeer in 1932 het vissen danig bemoeilijkt werd. Wel waren er van rijkswege subsidies ter beschikking gesteld voor vissers die in moeilijkheden waren gekomen of zouden komen als gevolg van de aanleg van de Afsluitdijk. Desondanks nam het aantal IJsselmeervissers af van 1.344 in 1934 tot 1.080 in 1938.

In 1930 bestond de beroepsbevolking uit 1.010 personen. Behalve een aantal bakschippers bij de Zuiderzeewerken was 57% werkzaam

in de visserij. Indirect was 43% daarbij betrokken. In 1850 was zelfs 87% van de beroepsbevolking direct werkzaam in de visserij.

6.3. Industrie

Door de steeds grotere behoeften van de sterk groeiende bevolking werd tussen 1904 en 1934 een aantal pogingen ondernomen om de bestaansmiddelenbasis van de Urker bevolking uit te breiden met industrie. Dit streven resulteerde in 1918 tot de oprichting en vestiging van een vismeelfabriek, "N.V. Vischmeelfabriek Zuiderzee". Deze moest echter vanwege de ongeschiktheid van het produkt voor de eendenfokkerijen haar activiteiten al weer spoedig staken. De fabriek, die in de uiterste zuidoosthoek van de bebouwde kom stond, is inmiddels afgebroken. Voor de oprichting van de vismeelfabriek had men in 1909 een manden- en stoelenvlechterij opgezet, maar ook die tak van industrie heeft in Urk slechts enkele jaren bestaan. Een laatste (uiteindelijk mislukte) poging voor de Tweede Wereldoorlog de inkomstenbronnen van de Urker bevolking wat diverser van karakter te maken, werd in 1924 ondernomen. Met behulp van het Ministerie van Binnenlandse zaken vestigde zich in dat jaar in de leegstaande gebouwen van de vismeelfabriek een sigarenfabriek. Deze uit Kampen afkomstige onderneming hield het in Urk slechts tien jaar vol. In het algemeen gold voor de drie industrieën dat het er goed ging in tijden van slechte visvangsten en slecht als er in de visserij goed te verdienen viel.

In tegenstelling tot de genoemde industrieën kreeg een in 1928 gestarte ijsfabriek wel vaste voet aan wal. Deze fabriek vormde een welkome vervanging van de tot dan toe geijkte manier van ijs aanvoeren uit IJmuiden en Enkhuizen.

Na 1940 zijn industrieën opgekomen die direct of indirect met de visserij verbonden zijn. Doorgaans gaat het om relatief kleine industrieën. Als voorbeelden kunnen genoemd worden: visfileerbedrijven, een diepvriesbedrijf, een groothandel in visbehoeften en een nettenfabriek. Alle industrieën bevinden zich op de twee industrieterreinen van Urk: de Urkerweg ten noorden van de Urkervaart en de Domineesweg ten zuiden van de Urkervaart. Verder zijn, verspreid over het havengebied, nog enkele bedrijven gevestigd, zoals scheepswerven, ijsfabrieken en visverwerkingsbedrijven.

6.4. Nutsvoorzieningen en diensten

Toen de Zuiderzee nog niet afgesloten was en zout water het eiland omspoelde, bevond zich in de ondergrond van Urk zoet water. Door middel van waterputten, die overal op het eiland aanwezig waren, bracht de bevolking dit water omhoog. In 1850 waren er nog een twintigtal van die waterputten op Urk, het merendeel in eigendom van de bewoners. Tegenwoordig zijn de meeste waterputten verdwenen.

Het water uit de putten had een slechte smaak en werd daarom door de bewoners van Urk slechts in noodgevallen als drinkwater gebruikt. Normaalgesproken diende het water uit de putten voor het

bereiden van maaltijden, het drenken van het vee en voor schoonmaakwerk. Consumptiewater werd verkregen door middel van regentonnen, waarvan er bij bijna ieder huis één aanwezig was. Het dak van de kerk leverde twee bakken water. Eén daarvan werd verhuurd. De huurder verkocht het water aan "hem wiens dak niet groot genoeg was" voor het vullen van een regenton. In de zomer kwam het regelmatig voor dat de tonnen niet genoeg water leverden en dat het benodigde water per boot vanuit Kampen aangevoerd moest worden.

Tussen 1914 en 1918 werd de eerste plaatselijke waterleiding aangelegd met het zoete dieptewater als voedingsbron. In eerste instantie was de leiding aangelegd ten behoeve van de geinterneerden in het interneringsdepot waarvan de barakken in 1920 nog aanwezig waren. In 1939 was deze waterleiding met openbare standpijpen nog aanwezig, maar door hoge kosten en slechte smaak van het water waren er weinig aansluitingen. Sinds 1948 is Urk aangesloten op het waterleidingnet van de Noordoostpolder.

De communicatie tussen Urk en het vaste land vond in 1856 nog plaats via een particulier bestelhuis. In 1867 werd op Urk een hulppostkantoor en in 1897 een hulptelegraafkantoor gevestigd. Toen in 1913 een hulptelefoonkantoor werd gebouwd, kwam ook een telefoonverbinding met het vaste land tot stand. Electriciteit kwam in 1918 beschikbaar toen ten behoeve van de vismeelfabriek een kleine electriciteitscentrale werd gebouwd.

Het belangrijkste winkelcentrum van Urk is gelegen aan de Klifweg met uitlopers naar de Raadhuisstraat en de Prins Hendrikstraat.
Winkelvoorzieningen op buurtniveau bevinden zich aan De Hofstee en de Pyramideweg, respectievelijk gelegen in het nieuwbouwgebied ten noorden van de oude kern van Urk en aan de weg over de zuidelijke dijk rond het laaggelegen gebied van het voormalige eiland.

Tussen 1850 en 1940 werd het winkelbedrijf veelal uitgeoefend door vissersweduwen. Een zeventigtal van dergelijke winkeltjes stond in de Oude Straat.

6.5. Recreatie
Toeristen bezoeken niet alleen tegenwoordig in groten getale de vissersplaats Urk, maar ook vroeger, toen Urk nog een eiland was, bezochten zij en ook bijvoorbeeld dichters en schilders het eiland veelvuldig. Het toerisme is echter nooit een grote inkomstenbron voor de eilandbevolking geweest.

Na de inpoldering van de Noordoostpolder is vooral de dagrecreatie sterk toegenomen. Een aanzienlijke geldstroom naar de gemeente Urk was het gevolg. Het oude dorp met de haven trekt per jaar circa 155.000 bezoekers, waaronder steeds meer bezitters van pleziervaartuigen. Sinds 1970 behoort ook verblijfsrecreatie in Urk tot de mogelijkheden.
Het voorgaande overziend kan

geconcludeerd worden dat er tot ongeveer 1940 over het algemeen een duidelijk verband bestond tussen het wel en wee in de visserij en ontwikkelingen in het inwoneraantal, in het woningenbestand en in andere, niet direkt met de visserij samenhangende bronnen van bestaan. Ging het goed in de visserijsector (bijvoorbeeld rond 1890 en tussen 1910 en 1918) dan nam de bevolking toe en werden er meer en vooral ook duurdere huizen gebouwd. In tijden van achteruitgang in de opbrengsten uit de visserij vertrokken vooral jongeren tijdelijk naar elders om voor extra inkomsten te zorgen. Het aantal inwoners daalde dan navenant. Werken in de industrie was een tweede mogelijkheden om in tijden van schrale vangsten of lage prijzen het hoofd boven water te houden. Echter, werken buiten de visserijsector was en bleef meestal echter een tijdelijke zaak. In **Tabel 2** is een overzicht opgenomen van de beroepsstructuur van de bevolking van Urk in de jaren 1850, 1876, 1886, 1894, 1906 en 1930.

Tabel 2

ONTWIKKELINGEN IN DE BEROEPSSTRUCTUUR VAN DE BEVOLKING TUSSEN 1850 EN 1930.

	Aantal personen					
Beroep	**1850**	**1876**	**1886**	**1894**	**1906**	**1930**
Noordzeevisser		-	-	-	-	277
Zuiderzeevisser	289	-	-	-	-	211
Visser		-	-	-	-	96
Werker bij de visafslag	0	-	-	-	-	4
Garnalendroger	0	-	-	-	-	2
Oliehandelaar	0	-	-	-	-	2
IJsfabrikant	0	-	-	-	-	2
Scheepstimmerman	0	10	21	15	19	21
Nettenmaker	0	-	-	-	-	3
Vishandelaar	0	-	-	-	-	2
Mastenmaker	0	-	-	1	-	2
Mandenmaker	0	-	-	-	-	2
Schelpenhandelaar	0	-	-	-	-	1
Zeilmaker	2	12	10	12	3	8
Kuiper	0	-	-	2	1	1
Schipper	2	-	-	-	-	12
Bakschipper Zuiderzeewerken	0	0	0	0	0	26
Losse arbeider	5	-	-	-	-	49
Bakker	6	-	10	28	17	27
Kruidenier	0	-	-	-	-	10
Groentehandelaar	0	-	-	-	-	8
Manufacturier	0	-	-	-	-	7
Melkhandelaar	0	-	-	-	-	2
Brandstoffenhandelaar	0	-	-	-	-	2
Slager	0	-	-	-	2	5
Zouter	-	-	-	-	6	-
Winkelier	11	-	-	-	-	5
Caféhouder	0	-	-	-	0	6
Timmerman/Metselaar	7	27	44	32	-	31
Smid	1	5	7	7	7	7
Schilder	1	3	6	5	3	5
Schoenmaker	2	8	7	7	3	5
Aannemer	0	-	-	-	-	4
Stoker/machinist	0	-	-	-	-	6
Werker op de postboot	0	-	-	-	-	5
Vrachtrijder	0	-	-	-	-	5
Ambtenaar	4	-	-	-	-	11
Vrij beroep	0	-	-	-	-	14
Boekhouder	0	-	-	-	-	3
Horlogemaker	-	1	-	-	-	-
Kleermaker	-	-	1	2	-	-
Blikslager	-	1	1	-	-	-

1) - = onbekend

Bron: Gemeenteverslagen van de gemeente Urk.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken en begraafplaatsen
Na de Reformatie (1517) bleef de bevolking van Urk nog lang katholiek. Pas toen Urk in 1660 eigendom van de stad Amsterdam werd, kon met succes worden begonnen met de hervorming van de bevolking. In 1786 werd de Hervormde kerk van Urk, "het kerkje aan de zee", op kosten van Amsterdam in *Hollandse stijl* gebouwd. Deze nieuwe kerk verving een kerkgebouw, dat tussen 1714 (in dat jaar gebouwd ten oosten van de ingestorte kerk uit ±1600) en 1786 op dezelfde plaats had gestaan.

Scheuring binnen de vaderlandse kerk (1834) leidde tot een nieuwe geloofsgroepering: de Afgescheidenen. In Urk vond de Afscheiding pas in 1836 plaats. De Christelijk Afgescheidenen bouwden in 1851 een kerkje op de plaats waar nu nog de Bethelkerk staat. In 1867 werd dat gebouwtje naar het zuiden toe vergroot. In 1885 werd het gedeelte van 1851 afgebroken en vervangen door het huidige grote kerkgebouw. De aanbouw van 1867 bleef staan en werd een tweedelige consistorie die verschillende doeleinden diende. In 1910 verrees een grotere toren op het dak. In de jaren '50 en '80 hebben enkele grote renovaties plaatsgevonden. Kort na 1894 kregen de Christelijke Gereformeerden een eigen gebouw in de huidige Kerkstraat. Nu is De Vrije Gereformeerde Gemeente de eigenaar (Wijk 4 nr. 100).

In 1850 telde de gemeente Urk 500 Hervormden en 600 Christelijk Afgescheidenen. Na 1850 trok de Christelijke Afgescheiden Gemeente

(later de Christelijk Gereformeerde kerk genoemd) het grootste deel van de groeiende bevolking naar zich toe. Was in 1660 iedereen op Urk nog katholiek, in 1930 woonde er welgeteld één katholiek op het eiland.

Na 1940 is het aantal geloofsrichtingen als gevolg van kleine afsplitsingen sterk toegenomen en daarmee ook het aantal kerken. Acht van de negen nieuwe kerken zijn gebouwd in het gebied binnen de voormalige dijken om het lage land.

7.2. Scholen

In 1850 had Urk al een dorpsschool voor gewoon lager onderderwijs. Deze school werd door gemiddeld 250 kinderen bezocht. Op de Bult bij de vuurtoren, ten zuiden van de Nederlands Hervormde Kerk, werd in 1896 een school voor openbaar lager onderwijs gebouwd. Deze school verving het veel kleinere schooltje dat stond op de plaats waar nu het voormalige gemeentehuis staat.

Behalve de rijksoverheid stimuleerde ook de kerk in de vorige eeuw het onderwijs. In 1860 richtte een hervormde hulpprediker een naaischool op en in 1868 nam de gereformeerde dominee het initiatief voor een christelijke bewaar- en handwerkschool.

In 1927 werden door de vereniging 'Rehoboth', twee scholen-met-de-bijbel geopend in de grote school. Het gebouw werd enige malen grondig gerenoveerd. Sinds 1875 was er ook een zondagsschool in gevestigd. In de winter konden vissers er cursussen volgen.

Door de sterke groei van het inwonertal moest na 1940 het aantal scholen uitgebreid worden. De gemeente Urk beschikt thans over 11 basisscholen; 9 staan in de nieuwe wijken. De nieuwe scholen zijn voornamelijk ten noorden en ten zuiden van de bebouwde kom gesitueerd.

Het voortgezet onderwijs bestaat uit een scholengemeenschap voor Mavo, Havo en Lhno en een school voor de zeevisvaart. Voor de overige schooltypen is de schoolgaande jeugd van Urk aangewezen op kernen met een hoger verzorgingsniveau, zoals Emmeloord, Zwolle en Kampen.

7.3. Overige

In het centrum van de bebouwde kom is een aantal binnen- en buitenvoorzieningen aanwezig, zoals sportzalen, een zwembad, een ijsbaan en een complex voetbalvelden en tennisbanen nabij het Urkerbos ten oosten van de camping. Ten behoeve van de zeilsport en voor de aanleg van plezierjachten zijn de laatste jaren tevens enige recreatieve havenfaciliteiten ontwikkeld. Alle sportvoorzieningen dateren van na 1945.

Op 11 mei 1988 is het nieuwe raadhuis, gebouwd op het voormalige sportterrein in het centrum van Urk, geopend. Het oude gemeentehuis uit 1905 is, evenals de twee flankerende woningen, ooit gebouwd voor de dokter en de burgemeester, verbouwd tot museum. De woningen vormden overigens al heel lang een onderdeel van het gemeentehuis.

8 Visueel ruimtelijke karakteristiek

8.1. Landschap en oriënteringspunten

Vanaf het IJsselmeer tekent de ver boven de zeedijk uitstekende westhoek van het voormalige eiland met de vuurtoren en de kerktoren zich duidelijk af. Samen met het havencomplex aan de zuidkant vormt het een markante onderbreking in de lange en strakke belijning van de Wester- en Zuidermeerdijk. Wanneer men daarentegen Urk van de landzijde nadert, valt het nauwelijks op dat men met een voormalig eiland te doen heeft. Grote hoogteverschillen doen zich hier namelijk niet voor. Dat is niet verwonderlijk, want het eiland had van oudsher juist aan de huidige landzijde een vrij groot laaggelegen gedeelte. Dat lage gebied is, evenals een deel van het aangrenzende nieuwe land, na 1945 gebruikt voor het uitbreiden van de kern. Niettemin worden ook aan de landzijde karakteristieke elementen aangetroffen. Aan de zuidzijde zijn dat voornamelijk de ruim zeven meter hoge dijk en het sluizencomplex met het Visseringgemaal. Beide elementen bepalen hier het landschapsbeeld. Aan de noordzijde van Urk is het Urkerbos een belangrijk landschappelijk element. Langs de Vormtweg bevindt zich een dicht en gemengd loof- en naaldbos. Tussen Vormtweg en Staartweg wisselen percelen met loof- en naaldbomen elkaar af. Mede door het hoogteverschil van de bospercelen ziet men hier een geschakeerd geometrisch silhouet.
Cultuur-historisch van belang is de smalle zandrug aan de noord-oostpunt van de na-oorlogse uitleg, op de hoek van Toppad en Staartweg. Deze is een restant van

de uitgestrekte zandrug die in het verleden het lage gedeelte van het eiland van de zee afschermde.

De grenzen van het vroegere eiland zijn in het uitbreidingsgebied gemarkeerd door de op diverse plaatsen gereconstrueerde zeewering. Ook zijn deze grenzen nog enigszins terug te vinden in de loop der straten. Markant tot uitdrukking gebracht in de structuur is ze echter niet. De oude, hoog gelegen kern tekent zich echter wel duidelijk af, ook vanaf de landzijde.

Vanaf de havenpier ziet men een aantal ruimtelijke elementen die elk voor zich een grote esthetische en cultuurhistorische waarde hebben en die in onderlinge samenhang tevens een boeiend geheel vormen. Op de voorgrond wordt het beeld beheerst door het levendige havencomplex met zijn schepen en met een gevarieerde randbebouwing. De achtergrond bestaat uit een veelheid van topgevels van woningen in de oude kern, gedomineerd door de grote dakvlakken van Bethelkerk en Wilhelminaschool en geaccentueerd door de vuurtoren, de toren van de Nederlands Hervormde kerk en het torentje van het voormalige raadhuis (foto 1 en 2).

8.2. De kern

De oude kern, gebouwd op wat eeuwenlang het hoge gedeelte van het eiland was, is het meest karakteristieke deel van Urk. De meeste van de huidige woningen in de oude kern dateren uit de periode 1850-1940, een periode waarin de bevolking snel groeide. Die groei, gepaard aan de beperkte oppervlakte van het bebouwbare gedeelte, heeft zowel geleid tot een sterke verdichting van de woonbebouwing als tot een zeer fijnmazig net van wegen en paden en daardoor tot verstening van de woonomgeving. Het stratenpatroon is door die ontwikkeling niet wezenlijk veranderd. Er is op het bestaande patroon voortgeborduurd. Evenals voor 1850 zijn de wegen ook in de huidige tijd vrijwel alle oost-west gericht, namelijk evenwijdig aan het havenfront en tevens oplopend naar het hoogste punt van het voormalige eiland. De oost-west lopende straten in de oude kern mogen een vrij grote lengte hebben, ze zijn echter niet eentonig. Integendeel, door kleine verdraaiingen, knikken in de rooilijn en het verspringen van bouwmassa's is op diverse plaatsen een verrassende ruimtewerking ontstaan (foto 3).
De ruimtelijke structuur wordt, behalve door het patroon van straten, vooral bepaald door het samenspel van bijzondere gebouwen, open ruimten en boombeplanting. In dat verband tekent zich een zone duidelijk af, de zone die afgebakend wordt door de Raadhuisstraat, de Bethelkerk, de Nederlands Hervormde kerk en de vuurtoren. Stedebouwkundig gezien vormt die zone de ruggegraat van de oude kern. Belangrijke elementen zijn de Raadhuisstraat met het Plein 1890, het museum, de Bethelkerk met Wilhelminaplein, de Nederlands Hervormde kerk, de begraafplaats en de vuurtoren. In deze zone bevinden zich ook de belangrijkste groenelementen van de oude kern.
Aan de Bethelkerk valt in dit ruimtelijk geheel een bijzondere

functie toe. Enerzijds zorgt hij voor een markante visuele afsluiting van de Raadhuisstraat, anderzijds fungeert hij als overgangselement naar het westelijke deel van de kern. Dat deel heeft door zijn hoge ligging, door de groepering van bijzondere gebouwen, door de zware boombeplanting op en rond de begraafplaats alsook door de eigenzinnige situering van de korte woonstraten achter de Bethelkerk, een geheel eigen sfeer, duidelijk verschillend aan *die van de Raadhuisstraat en* omgeving.

Belangrijk in dit gebied is ook de hoge ligging aan zuid- en westkant, waardoor boeiende doorkijkjes ontstaan naar de haven en naar de open watervlakte van het IJsselmeer.

Typisch voor de gehele oude kern van Urk is de combinatie van een fijnmazig net van woonstraten met een kleinschalige dichte woonbebouwing. De woonbebouwing bestaat uit lage eengezinshuizen met zadeldaken en topgevels. De nokken van de woningen staan overwegend haaks op de straat.
De huizen van wat ouder datum zijn gebouwd met een tussenruimte van zestig centimeter tot een meter. Hoewel deze tussenruimten inmiddels dichtgebouwd zijn versterken ze het individuele karakter van de nergens identieke woningen. Dat individuele karakter uit zich verder in kapvormen, kleuren en materiaalgebruik. Ook oorspronkelijk identieke woningen uit de twintiger en dertiger jaren zijn door individuele aanpassingen niet meer hetzelfde.

Bij enkele oudere woningen is het zogenaamde fort nog aanwezig, een stookhuisje van ca. één bij één meter, aangebouwd tegen de zij- of achtergevel van het huis, met een schuin opgemetseld, los van de gevel staand, rookkanaal. Hier werd vroeger in de zomermaanden gekookt, in de wintermaanden gebeurde dat in de voorkamer, waar zich de enige schouw van het huis bevond (foto 4).

Een opvallende bijzonderheid is dat een groot aantal woningen met *de ene zijde aan een straat en met* de andere zijde aan een pad ligt. Tussen woning en straat en tussen woning en pad bevindt zich vaak een betegeld erfje van één tot twee meter diep over de volle breedte van het pand. Deze erfjes worden afgescheiden door de voor Urk zo karakteristieke houten- en soms ook gietijzeren hekjes (foto 5).
De paden die wat ligging betreft achter paden zijn, ontlenen hun charme mede aan het feit dat er duidelijk aan gewoond wordt.

De inventarisatie van panden geeft een goed overzicht van de architectuur uit de bebouwingsperiode 1850-1940. De oudste woningen, traditioneel een laag met zadeldak en houten topgevel, hebben witte windveren met een gevelteken en daarachter een gemetselde schoorsteen. De luiken in de topgevels zijn inmiddels bijna overal vervangen door ramen. Rond de eeuwwisseling is een woningtype in zwang gekomen met wolfseinden en met een volledig gemetselde klokgevel. Omstreeks de jaren dertig doet het geknikte zadeldak zijn intrede. Dat type wordt verspreid in de oude kern

aangetroffen, maar het meest in de toen aangelegde Pieter Hoekmanstraat (foto 6).

Na 1940 is voornamelijk gebouwd op het lage, vroeger onbebouwde gedeelte van het voormalige eiland en op het aangrenzende nieuwe land.
Deze bebouwing is door middel van een groen singelgebied gescheiden van de oude kern.
De nieuwe dorpsuitleg bestaat voornamelijk uit eengezinswoningen met tuinen. De wijken bevatten meer openbare ruimten en hebben een gevarieerder groenaanleg dan de oude kern, maar onderscheiden zich niet wezenlijk van woonwijken elders in Nederland.

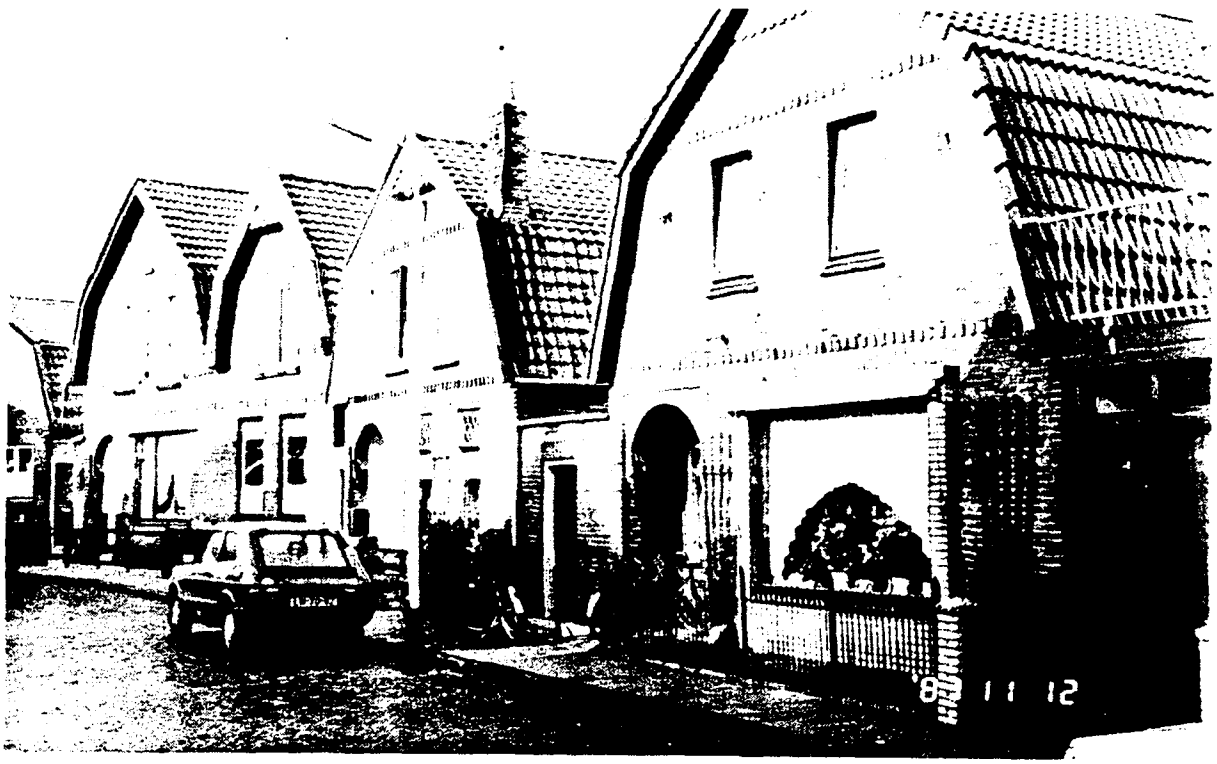

9 Ontwikkeling 1850 - 1940

Typering:
Eiland in Zuiderzee met vissersdorp op het hoogste gedeelte.

Functie:
Vissersplaats met haven.

Infrastructuur:
Verbindingen met buitenwereld per schip over de Zuiderzee/IJsselmeer, 's winters door middel van ijsloper, na 1934 verzorgt K.L.M., als scheepvaart niet mogelijk is, een luchtbrug. Urkervaart, Urk - Emmeloord, 1942. Wegverbindingen met de buitenwereld komen pas in 1948 tot stand.

Ruimtelijke ontwikkeling:
Rond 1850 bestaat de bebouwing van Urk uit een vrij grillig patroon van losse woningen, twee kerken, een vuurtoren en een school op De Berg.
Aan de zuidkant van De Berg de in 1806 aangelegde haven met taanderij en magazijn.
De Berg was begroeid met gras, ook tussen, voor en achter de huizen en diende als graasgebied voor het loslopende vee. Voor de huizen soms "Urkerbomen", een soort geknotte populieren.
De woningen bestaan uit een lage begane grond (ca. 2 meter) opgetrokken in baksteen en een vrij steile pannenkap met houten topgevels.
De woonbebouwing ligt achter het hoogste deel van De Berg, enigszins beschermd tegen de westenwind.
De bevolking van Urk groeit gestaag van ca. 1200 in 1850 tot 4000 in 1940, hetgeen gepaard gaat met uitbreiding en verdichting van de bebouwing.

Tot 1914 voornamelijk langs de oude en de in 1878 aangelegde nieuwe haven en tussen de havens en de bestaande bebouwing.
In 1902 wordt de haven nogmaals uitgebreid met de buitenhaven.
Na 1914 vindt de uitbreiding plaats in westelijke richting en ten noordoosten van de bestaande bebouwing.
Doordat op het lage gedeelte van het eiland niet gebouwd kan worden concentreert alle bebouwing zich op De Berg. In 1940 is het hoge gedeelte van het eiland volgebouwd en heeft een dichtheid van 100 woningen per hectare. De weinig planmatige uitbreidingen en de forse verdichting zorgden voor het unieke karakter van Urk.
Een kleinschalige bebouwing aan een fijnmazig onregelmatig patroon van straten en paden, welke zich hier en daar verwijden tot pleintjes.

Kaart ca. 1850

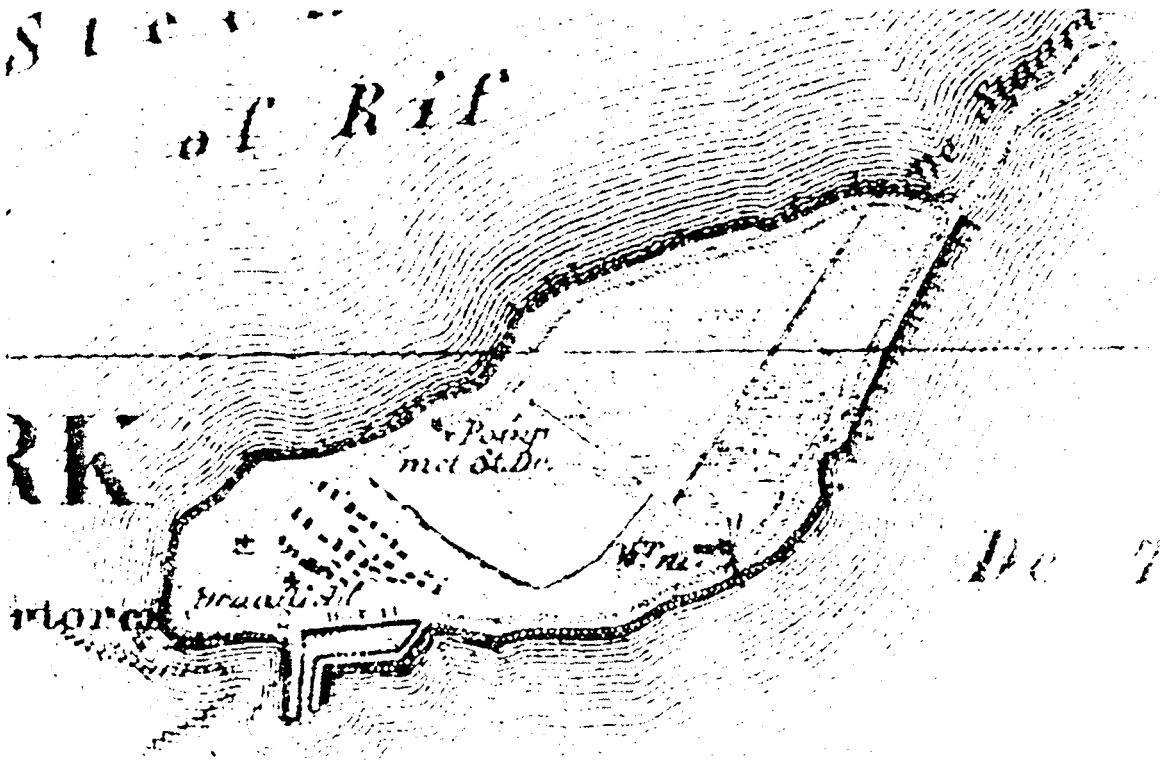

Kaart ca. 1940

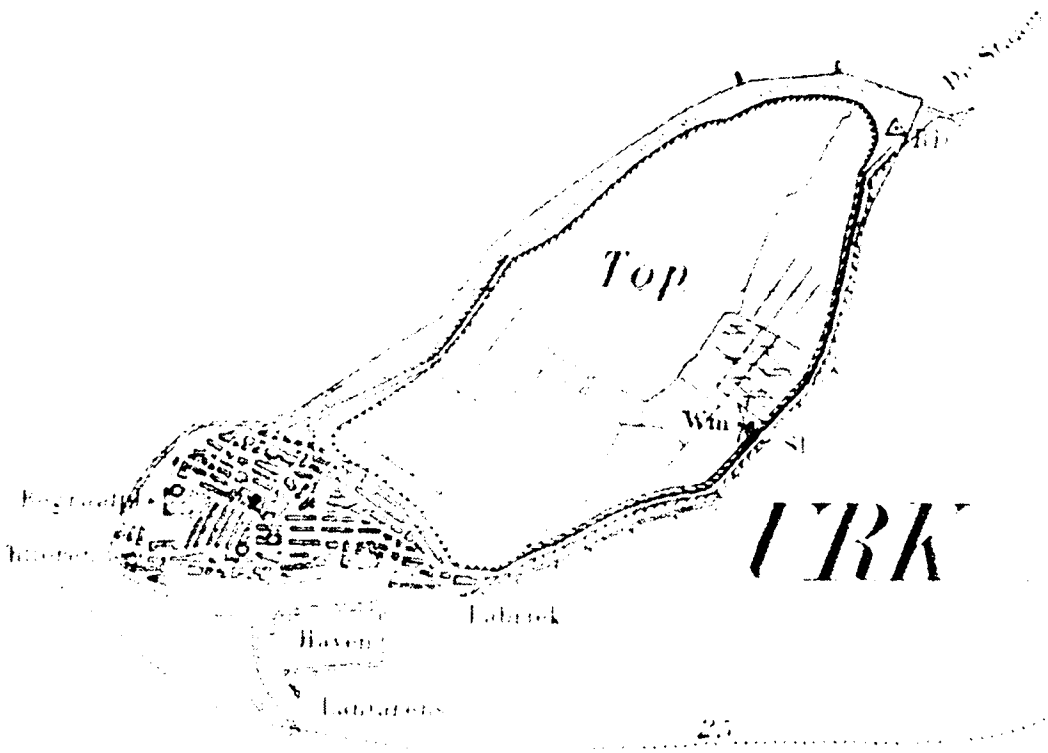

Schaal : ca. 1:15000
Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1851

Kaart ca. 1940, verkend 1931

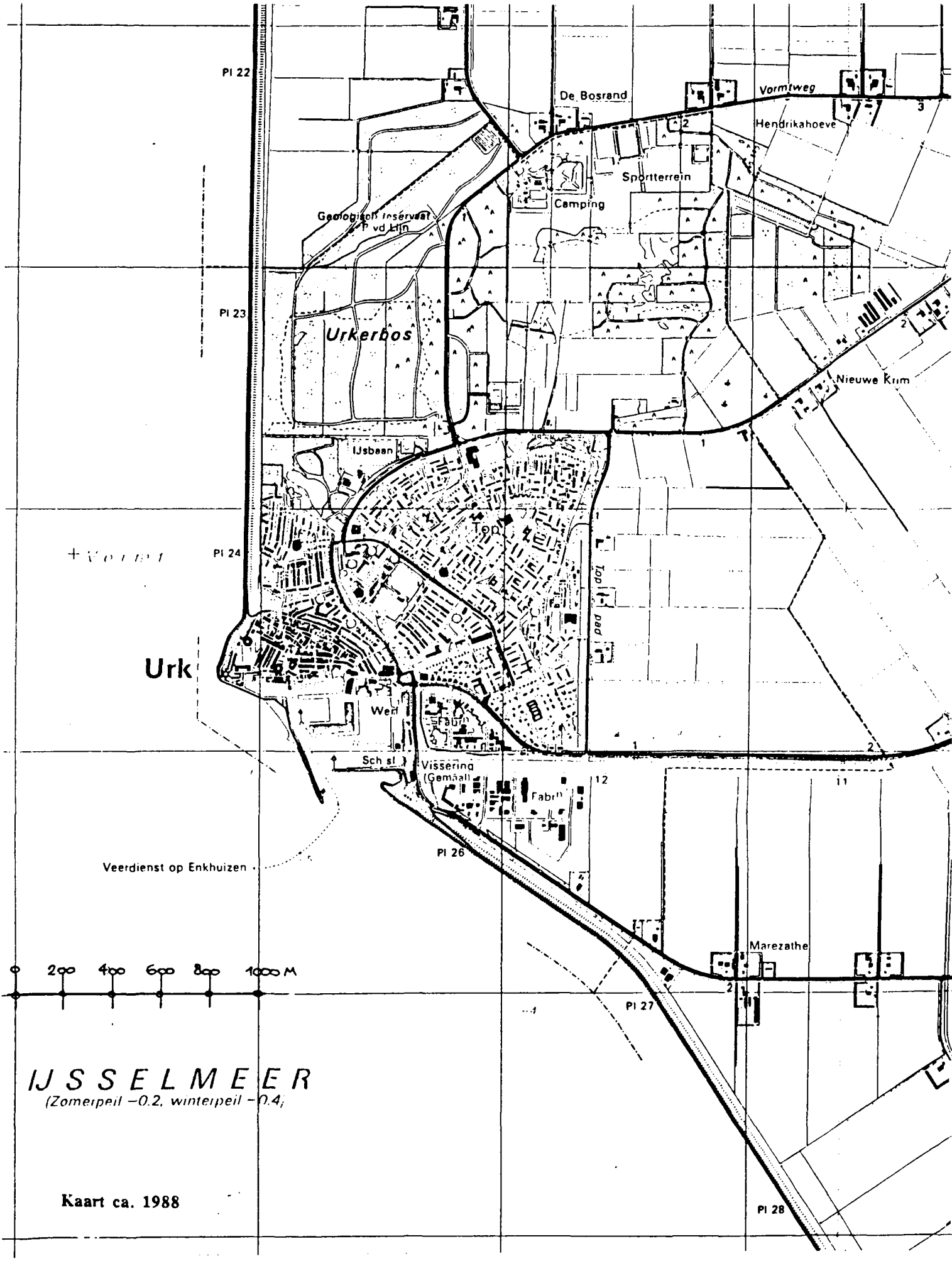
Pl 22
Pl 23
Pl 24
Pl 26
Pl 27
Pl 28
De Bosrand
Vormtweg
Hendrikahoeve
Sportterrein
Camping
Geologisch reservaat P. vd Lijn
Urkerbos
IJsbaan
Nieuwe Krim
Top
Top pad
Urk
Werf
Fabr
Sch sl
Vissering (Gemaal)
Fabr
Veerdienst op Enkhuizen
Marezathe
0 200 400 600 800 1000 M
IJSSELMEER
(Zomerpeil −0.2, winterpeil −0.4)
Kaart ca. 1988

Bronnen

Literatuur Urk en omgeving

*"Duizend jaar Urk", in: Spiegel der Historie, maandblad voor de geschiedenis der Nederlanden, 3e jrg. nr. 5, Zaltbommel, 1968.

*Harting, P., Het eiland Urk, zijn bodem, voortbrengselen en bewoners, Utrecht 1853.

*Hoofdlijnen van de ontwikkeling van Urk, Gemeente Urk, 1987.

*Planvoorschriften bestemmingsplan kom Urk, Gemeente Urk, 1976.

*Mertens, P.J. en L. Kaiser (red.), Het eiland Urk, Alphen aan den Rijn, 1942.

*Molenaar, W., Urk, een milieugeografische scriptie, Amsterdam, 1973.

*Plomp, C.H.R., Urk, sociografie van een eilandbevolking, Alphen aan de Rijn, 1940.

*Urker zandafgravingen. Inventarisatieverslag C.J.N., N.J.N., afd. C.N.N.O.P., Jeugdbonden voor natuurstudie, 1974.

*Vries, C. de., Geschiedenis van het eiland Urk, Kampen, 1962.

*Vries, K. de, Veranderd land, Urk, 1985.

Literatuur algemeen:

*Aa, Van der, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, deel 1-12. Gorinchem, 1839-1848.

*Atlas van Nederland, 's-Gravenhage, 1963-1977.

*Atlas van Nederland. Deel 2: bewoningsgeschiedenis; deel 12: infrastructuur; deel 13: geologie; deel 14: bodem; deel 15: water; deel 16: landschap; deel 20: landinrichting, 's-Gravenhage, 1984.

*Besselaar, Molens in Nederland, Amsterdam, 1974.

*Bevolking der Gemeenten van Nederland op 1 januari 1987, 's-Gravenhage, 1987.

*Crom, A.P., (red.) e.a., Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en platteland, deel 7, Overijssel, Kampen, 1985.
*Egberts, E., Wie water deert, die water keert, Zwolle, 1985.
*Elzenga, E., Langs de oude Overijsselse kerken, Baarn, 1972.
*Engelen van der Veen, G.A.J. van, G.J. ter Kuile en R. Schuiling, Overijssel, Deventer, 1931.
*Fischer, E.J., Stroomopwaarts, Zwolle, 1986.
*Fockema Andrea, S.J., Het kaartbeeld van Overijssel 1550-1850, Overdruk uit Versl. en Mededе. v.d. Ver. tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 55ste stuk, z.p., 1939.
*Grote Topografische Atlas van Nederland, deel 3, Oost Nederland, Groningen, 1987.
*Hendriks, F.M., De grenzen van Overijssel en van de Overijsselse gemeenten van 1807 (1811-1842), Overdruk uit Versl. en Mededе. v.d. Ver. tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 75e stuk, 1960.
*Kuyper, J., Gemeente-atlas van Nederland, Zaltbommel, (herdruk), 1971.
*Kloot Meijburg, H., van der, Onze oude dorpskerken, Rotterdam, 1921.
*Mulder, G.J.A., Handboek der geografie van Nederland. Deel VI, Zwolle, 1959.
*Overijssel, de provincie en Overijsselse gemeenten in kaart en aanzicht, Zwolle, 1983.
*Overijssel, Aspecten en Perspectieven, Amsterdam, 1951.
*Pyttersen's Nederlandse almanak voor iedereen, Zaltbommel, 1922-1942.
*Rosenberg, H.P.R., De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, 's-Gravenhage, 1972.
*Schelhaas, H. en B. Molenaar (red.), Graven en begraven in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1981.
*Schelhaas, H. (Red.) e.a., Historische kerken in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1974.
*Schelhaas, H. (Red.) e.a., Molens in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1972.
*Schelhaas, H. (Red.) e.a., Schipvaart en schepen in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1985.
*Schuiling, R., Nederland, handboek der aardrijkskunde, deel 1 en 2, Zwolle, 1936.
*Slicher van Bath, B.H., Een samenleving onder spanning, Geschiedenis van het platteland in Overijssel. Assen, 1957.
*Slicher van Bath, B.H., (red.), Geschiedenis van Overijssel, Deventer, 1970.
*Steegh, A., Monumentenatlas van Nederland, Zutphen, 1985.
*Steensma, R. (Red.) en C.A. van Swichem (Red.), honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen, 1986.
*Verslagen van de hoofdcommissie voor herziening der belastbare opbrengst van de ongebouwde eigendommen, Overijssel, 's-Gravenhage, 1890.
*Volmuller, H.W.J. (samenstelling), Nijhofs Geschiedenislexicon, Nederland en België, 's-Gravenhage-Antwerpen, 1981.
*Woud, A. van der, Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848. Amsterdam, 1987.
*Zanden, J.L., De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw,

1800-1914, Utrecht, 1985.
*Zonneveld, J.L.S., Levend land. De geografie van het Nederlandse landschap, Utrecht, 1985.

Kaarten:
Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.
Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.
Topografische kaart van Nederland, ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:
Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.
Gemeenteverslagen 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle
Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.